

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXX (2022).
Книжка / Issue 2

DOI: 10.54664/UMZC6448

МЕЖДУ „ЗАПЛАХА“ И „ГЕРОЙ“: КНЯЗ АЛЕКСАНДЪР I БЪЛГАРСКИ И ГЕРМАНИЯ

Владимир ЗЛАТАРСКИ*

BETWEEN “THREAT” AND “HERO”: PRINCE ALEXANDER I OF BULGARIA AND GERMANY

Vladimir ZLATARSKY

Abstract: *In 1879, when Alexander von Battenberg became ruler of Bulgaria as a compromise decision of the European powers in their search for balance, he faced a difficult situation. It took him a lot of strength to handle the different crises. When the long-term break with Russia occurred, he tried to achieve the cooperation of Germany. He had friends in Berlin, but he also had even more powerful enemies. The analysis of sources that have not yet been evaluated on the topic shows that Alexander I waited with hope for the change of the throne in Berlin. This is because the political plans of the Crown Prince's family were also connected with Bulgaria and his career. A high-level political game began, which put Alexander at the centre of the politics of the German chancellor Otto von Bismarck for years, as well as of European relations. This power struggle, marked by intrigues and threats, was to end in the defeat of Alexander and his allies. The Bulgarian ruler was forced to abdicate, not so much because of his own mistakes, but as a result of the conflicts among the Great Powers and their efforts to maintain balance. The whole situation had negative consequences for Bismarck's political course as well.*

Keywords: *Alexander von Battenberg, Prince of Bulgaria; Bulgaria; Germany; Otto von Bismarck.*

В центъра на София се намира един приятен малък парк с хубава сграда в класически стил в средата. В нея – по неговото лично желание – вечен покой е намерил един германски принц. Малкото орнаменти по стените отбелязват върха в неговия живот, съвпадащ с едно велико държавно дело – Съединението на двете най-големи части от българското землище и неговата защита във война. Този германски принц е важна част от новата българска история – той е българският владетел княз Александър I. В един момент от политическата си кариера той предприема опит да свърже двете си родини. Целта на тази статия е да разкрие причините, действията и резултата от този опит.

* Владимир Златарски – доцент, доктор, Институт за исторически изследвания при Българската академия на науките; България; @ zlatarsky@yahoo.de

Когато през 1878 г. започва възстановяването на българската държавност, сред множеството въпроси и проблеми на държавния градеж се открояват два: приемането на конституция и, в съгласие с нея и с регулиращият статута на страната въобще Берлински договор, изборът на владетел. Година по-късно те са вече решени: в сила вече е Търновската конституция, а на трона на българските царе от Средновековието, вече в новата столица София, сяда първият монарх на възстановената под името Княжество България държава. През юни 1879 г. избраният от парламента Александър фон Батенберг стъпва на българска земя като княз, посрещнат и съпроводен с радостно любопитство от населението през целия път от Варна до София.

За едва 22-годишният младеж започва един съвсем нов път¹. Син на висшия хесенски аристократ Александър фон Хесен-Дармшат и произхождащата от германо-полско военно семейство Юлия Хауке, Александър учи в гимназия в Дармшат, след което тръгва по пътя на военна кариера в хесенския драгунски полк. Когато през лятото на 1877 г. започва Руско-турската война той преминава като доброволец на руска служба и участва като офицер за свързка в щаба на генерал Гурко². Главна роля за това играе сестрата на баща му – руската императрица Мария Александровна, родена фон Хесен, която силно лансира своя племенник. Амбициозният и добре поставен в обществото Батенберг е харесван и от руския император Александър II, който е в основата на кандидатурата му за българския престол. С решаващата препоръка на царя, през април 1879 г. Учредителното събрание в Търново избира Александър за български княз. Когато научава за избора си, той и семейството му се колебаят. Млад, без политически и управленски опит, незнаещ езика той трябва да ръководи създаването на нова държава в европейския Югоизток с всички трудности на най-разнопосочни интереси, съпътстващи вътрешнополитическият градеж и вписването в международния ред. Но Александър приема предизвикателството, подхождайки, и по младежки наивно, и както сполучливо формулира Милчо Лалков с „чувството за чест и дълг“, със стремеж да бъде безпристрастен, коректен и обективен [Лалков, М. 1996, с. 301].

Главният работен инструмент в начинанието на новия княз е конституцията, за чиито прекалено либерален, непозволяващ стабилно монархическо управление характер, той е предупреждаван още преди пристигането си в страната. Две години по-късно германският канцлер Ото фон Бисмарк дава оценката, че българската конституция е изработена от руснаците така, че „да си изгори пръстите този, който ще работи с нея“ [Стоилов, К. 1996, 21.03.1881, с. 211]. Именно борбата за промяна на управленската структура на държавата бележи не само първите стъпки, но и първата половина от управлението на Александър I. Тежките политически кризи следват една след друга, а неуспехът да промени конституцията и първите сурови сблъсъци с политическите сили в страната водят младият княз до отчаяние и само няколко месеца след като заема престола, той вече мисли за абдикация, „защото се виждаше в невъзможност да управлява с такива елементи“ [Стоилов, К. 1996, 21.10.1879, с. 40]. По това време в България е установена двупартийна система с носещи традиционните за времето си Консервативна и Либерална партия. Консерваторите, които целят с програмите си утвърждаването и развитието на монархическата институция, са естествен стълб на Александър в неговите действия, включително и в търсената промяна на основния закон [Гешева, Й. 2002, с. 315–341 – там за отношението на консерваторите към княза]. Либералите обаче са тези, които имат силно превъз-

¹ Интересът към личността на княз Александър I. е голям известно време след слизането му от политическата сцена и малък след това. В българската историография най-плътния образ и досега е този, излязъл в началото на XX в. изпод перото на Симеон Радев в първия том на „Строителите“, които претърпяха няколко издания – [Радев, С. 1990 а]. В по-ново време добри портрети направиха [Лалков, М. 1996 и Пантев, А. 2015], но така и все още няма научна биография на първия български владетел. През първия период негови приближени публикуват на немски език книги с документи и спомени: [Koch, A. 1887; Golowine, A. F. 1896; Klaber, H. 1904]. Най-добрият му биограф е Егон Корти, който прави две не съвсем идентични издания: [Corti, E. 1920 и Corti, E. 1950]. Между тях, книга за него пише и [Hajek, A. 1939].

² Участието на Александър във войната е отразено в неговия дневник [Батенберг, А. 1992].

ходство в популярността сред населението и съответно – в парламентарното представителство. А точно те са стриктни защитници на конституцията и това ги прави противници на княза. В започналата борба политическите порядки са груби, обществото е разделено, липсва му опита на законността, което е безскрупулно използвано в партийните агитации [Палангурски, М. 2013, с. 58; Opfer, В. 2003, pp. 202–204]. Като опоненти на княза се открояват либералните водачи Драган Цанков и Петко Каравелов, които се редуват на министър-председателското място. Макар между тях двамата да възникват все по-тежки противоречия, което Александър опитва да използва, вътрешнополитически той се намира под постоянен силен натиск.

Натиск му оказват и чуждестранните представители в България. Най-вече множество руснаци – военни и цивилни, които къде с подкрепата на руското външно министерство, къде на своя инициатива опитват да прокарат интересите си. Те са съсредоточени в икономическите и инфраструктурните проекти на младата българска държава. Отличават се най-вече опитите централната банка да бъде създадена като акционерно дружество с руски капитали и железопътните решения да се взимат финансово и стратегически в руски интерес [Радев, С. 1990 а, с. 176–178; Стоилов, К. 1996, 19.10.1880, с. 163]. Контрапункт на тези руски действия са представителите на Австро–Унгария, чийто интереси на Балканите се сблъскват с тези на Русия и на българска територия и които на свой ред предявяват претенциите си пред княза.

Именно необходимостта да регулира австро–руския сблъсък в региона бележи основата на германската балканска политика през 80-те години на XIX век. Нямаща сама все още особени свои интереси на Балканите, Германия е принудена да играе неблагоприятната роля на както казва Бисмарк „честен посредник“ между двете съперничаещи си в региона сили – Австро–Унгария и Русия – с които Берлин поддържа специални отношения. От 1881 г. трите страни са свързани в Съюза на тримата императори: един несигурен, подлежащ на тригодишно подновяване консултативен орган между владетелите с цел съвместно решаване на международни кризи и запазване на монархическото начало в Европа. Върху този съюз, както и върху сключения две години по-рано отбранителен германско–австрийски договор, се крепи конструкцията на Бисмарковата дипломатия. Нейната задача е да се избегне едновременна заплаха за Германия от Изток и Запад като се поддържат тесни връзки с Австро–Унгария и Русия, приятелство с Англия и изолация на Франция. Бисмарк ясно вижда конфликтния потенциал на Балканите и иска, странейки сам от него, да го използва като възможност да изостря противоречията между останалите Велики сили. Да се държи с тази цел „ориенталската язва“ отворена, той нарича „триумф на нашето държавническо изкуство“ [Otto von Bismarck. 2008, Dok. 516 vom 4.11.1878, S. 581].

България не е приоритет в балканската политика на Вилхелмщрасе³, където залагат най-вече на два фактора: отношенията с Османската империя и подкрепа за курса на Виена да не се допуска създаването на голяма държава в региона. За Бисмарк регулирането на отношенията там през следващото десетилетие се ръководи от един принцип: на Русия се признава сфера на интереси в източната част на Балканите, т. е. в България, а на Австро–Унгария в западната част, т.е. в Сърбия и Босна [GP, Vd. 9, Dok. 2085 vom 06.05.1890, 23]. Докато това условно разпределение се спазва и не пречи на отношенията с Виена и Петербург, германската балканска политика може да бъде в покой. Твърде скоро се оказва, че да се поддържа този баланс обаче е много по-трудно.

Трудно е и положението на княз Александър. Невъзможността да наложи бързо вижданията си, тежките политически сблъсъци и нападки, преплитаният се с тях комбиниран натиск на чуждестранните дипломатически и бизнес представители, разширяваща се корупция и нелоялност: в центъра на цялата тази следосвобожденска действителност в България е младият владетел. Наред към нея, той се опитва да се пригажда и личносно към условията. Усърден и трудолюбив в ежедневието си, той успява бързо да понаучи български език, общува свободно

³ Така се нарича в историографията германското външно министерство, по името на улицата в Берлин, където на номер 76 е била разположена централата.

с обикновените хора, с което допринася за бързо разширяване на популярността си сред населението. Целенасоченото публично отбелязване на всичко, свързано с княза, подхранва тази емоция [Гешева, Й. 2002, с. 32–33]. Понасяйки търпеливо в началото трудните битови условия (настанен е в преустроен бивш турски конак), тай започва строежа на нов княжески дворец, където се нанася в началото на 1883 г. И този въпрос го кара, въпреки настойчивите съвети на приятелите си, сред които са руската императрица и румънската кралска двойка, в първите години да не мисли за женитба. От една страна не е утвърдил на престола, а от друга, както пише на сънародника си Карол I Румънски, чувства, че няма още право да доведе жена „в тази пустиня“ [Радев, С. 1990 а, с. 189–190].

Съвременниците го описват като човек, придобиващ решителност, която не трае дълго, сантиментална натура, която редува ентузиазъм с унилоост. Добре изглеждащият княз е с нерешителен, но открит характер, проникателен и с остър език, добър психолог, който умее да надхитря. Тези свой качества Александър проявява в голяма степен във времето, когато все пак успява да наложи суспендирането на конституцията. Използвал умело обстоятелствата около иначе силно разстроилата го в личен план насилствена смърт на покровителя му Александър II, през пролетта на 1881 г., той успява да получи от новия руски цар Александър III съгласието за едно решително действие, към което се присъединяват Германия и Австро-Унгария [Димитров, И. 1972, с. 51–55; Стоилов, К. 1996, 21.03.1881, с. 211–212; 11.04.1881, с. 217]. Осигурил си международна подкрепа, през април 1881 г. князът отменя конституцията и в продължение на повече от две години в България действа т.нар. „Режим на пълномощията“: система, в която владетелят получава извънредни управленски пълномощия за срок от седем години⁴. Опитите на Александър да консолидира обществото и да придаде динамика в модернизиранието на държавата първоначално дават известни резултати. Активизирана е и външната политика, като в същото време обаче поради заради необходимостта от чуждестранно одобрение за режима българската дипломатия става по-лесно достъпна за външни влияния [Стателова, Е., Попов, Р., Танкова, В. 1994, с. 18].

За Либералната партия обаче суспендирането на конституцията и отстраняването им от власт е неправомерен акт от страна на монарха, което определя и съпротивата на нейните дейци, макар и отначало неактивна. Постепенно се получава интересна ситуация, в която за постигане на целите си и либералите (противници на пълномощията), но и консерваторите, и князът (поддръжници на пълномощията) разчитат на подкрепата на Русия [Пантев, А. 1993, с. 48]. Това е използвано и когато княжеското правителство попада под разностранен международен натиск по въпроса как и къде да се строят българските железници [Тодорова, Ц., Вачков, Д., Иванов, М. 2009, с. 22–25], а вътрешни трудности блокират голяма част от предприетите действия, по настояване на Александър от Русия пристигат двама генерали, които поемат ръководството на кабинета. По този начин от лятото на 1882 г. режимът на пълномощията минава под опеката на руснаците. Преследвайки свои политически и икономически цели, те бързо успяват да настроят срещу себе си по-голямата част от политическия елит и от младия български офицерски корпус. В същото време руската опека над Александър, която ограничава амбицията му към самостоятелност на действията и която той усеща още от идването си в страната, става нетърпима за него. Давайки си сметка, че губи вътрешна подкрепа в страната – консерваторите го притискат с искания, либералите яростно го критикуват, авторитетът му сред населението пада – той отново опитва да получи подкрепа отвън, но напразно [Стателова, Е., Грънчаров, С. 1999, с. 34–36]. В крайна сметка князът изпада в парадоксалното положение да трябва да се откаже от извънредните си пълномощия, за да се спаси от тези, които е повикал да му помогнат в тяхното утвърждаване. След дълги колебания, най-вече заради очаквания раздор с Русия, визитата където не донася резултат, князът плаща тази цена: подкрепен от консерваторите и от умереното крило на либералите, през септември 1883 г. успява да се освободи от руските генерали като се отказва от пълномощията [Димитров, И. 1972, с. 180–186]. Конституционният

⁴ Подробно вж. [Тодоров, Г. 1991].

ред в страната постепенно е възстановен, което е безспорен крах на усилията на Александър да централизира властта около монархическата институция.

Този ход на Александър означава окончателен крах и в отношенията с Русия, където постепенно се е оформило настроението, че князът е причината за руските проблеми в България. В двустранните отношения наистина се е натрупало много напрежение, резултат най-вече от руските опити за намеса във вътрешните дела на Княжеството, които довеждат до конфронтация с всички обществено-политически кръгове. В Петербург гледат на България като на база, от която могат да поддържат стратегическата си мечта за овладяването на Константинопол⁵. В такава среда желанието на княз Александър да води независима политика и да свързва страната със западния свят му донася враждата на различни руски кръгове. Най-вече след като в руско-австрийския инфраструктурен спор окончателно подкрепя, в съгласие с ангажиментите по Берлинския договор, изгодното и за Австро-Унгария, и за България изграждане на българския участък от железопътната линия, свързваща Средна Европа с Константинопол [Стателова, Е., Попов, Р., Танкова, В. 1994, с. 24–25]⁶, тези кръгове го обявяват за „австрийски агент“. Няколкогодишните упорита пропаганда и интриги срещу княза, блокирани от Александър II, попадат на благоприятна почва у сина му Александър III, който мрази братовчед си. Отношенията между двамата непрекъснато се влошават и достигат до пълен разрыв през лятото на 1883 г. От този момент руската политика започва да работи за отстраняването от българския престол на княз Александър, в когото вижда пречка за своите общи интереси [Цветков, П. С. 1996, с. 65–68].

Въпреки това след постигането на вътрешнополитическия компромис между монарх, консерватори и умерени либерали в страната настъпва известно укротяване на бурните политически страсти⁷. Като вече не поставя пречки пред прилагането на конституционния ред в страната, князът поема курс да балансира между Цанков и Каравелов, опитвайки да използва различията между двамата либерални лидери. Разведряване за него идва и отвън, от страна на новия външен министър на Австро-Унгария Калноки, привърженик на идеята за изтласкване на Русия от Балканите. Макар и подкрепящ по-скоро на думи княза в борбата му с руското влияние, Калноки вижда в него възможност да продължи курса на предшественика си Хаймерле от 1880 г. за спечелване на германска подкрепа за австрийската политика в България. При все това общият курс на виенската дипломатия да остава съдържан и целящ спъването на една по-активна българска външна политика, насочена към национално обединение [Лалков, М. 1993, с. 208–226; Canis, K. 2016, S. 153–154]. Допълнителна лична увереност на Александър дава и развитието на неговите контакти с Германия, където му се открива един нов потенциал за бъдещето.

Идеята за промяна във външнополитическата ориентация зрее вече известно време у него. Наблюдавайки ожесточението в австро-руския спор в България, най-ярко изразен по отношение на железниците, той се е надявал да може да подобри позицията си чрез сближение с техния силен медиатор: Германия. Известно време го възпира типичната му неувереност, намерила израз в страх от реакцията на Петербург. Но не е само това: много по-значим възпиращ фактор е известния по онова време силен проруски уклон на германския канцлер Ото фон Бисмарк. В неговата политика – да балансира отношенията между непримиримите противни-

⁵ За нарастването на българо-руския антагонизъм вж. [Палангурски, М. 2013, с. 133–140].

⁶ С подписването на железопътната конвенция България поема ангажимента да построи влаковите отсечки, с които през българска територия да се свърже линията от Будапеща до Цариград. Със същата конвенция ангажимент да построят своите отсечки поемат Сърбия и Турция. За България основен успех е постигането на отказа от претенции върху българската отсечка от страна на барон Хирш въз основа на стари договори с Османската империя. Това по думите на един от делегатите е „повече, отколкото очаквахме“ [Външната политика. 1978, Док. № 211, 214, 217]. Руската гледна точка към железопътните проекти е представена при [Орошаков, Х. Г. 2011, с. 240–241].

⁷ От парламентарната трибуна приближеният на княза Константин Стоилов формулира мотото на търсеното национално съгласие: „Да се тегли завесата и да се забрави миналото... да забравим страстите“ [Стателова, Е., Танкова, В. 2001, с. 127].

ци на Балканите Русия и Австро–Унгария – България играе периферна роля, без да съставлява самостоятелно поле на интерес. Разбира се, това далеч не означава, че ръководителят на германската дипломация не следи българските въпроси, точно обратното: Бисмарк не пропуска случай най-малкото да даде становището си по различни теми и да опитва да подреди нещата по вкуса си [Тодорова, Ц. 1981].

С многозначителния съвет „България на българите“ (*Bulgarien den Bulgaren*) през 1879 г. канцлерът, подготвящ по това време Двойния съюз с Австро–Унгария, дава съгласието си Александър да заеме българския престол [Corti, E. 1920, S. 65]. През 1881 г., точно когато гради Съюза на тримата императори – един нестабилен консултативен орган между Германия, Русия и Австро–Унгария, с който Бисмарк се надява да държи Петербург далеч от Париж – той се съгласява и с плана за суспендиране на конституцията, следвайки руското съгласие [Стоилов, К. 1996, 21.03.1881, с. 211]. Пак в съзвучие с курса на Петербург, през 1883 г. прагматичният канцлер няма нищо против руска окупация на България, която би изострила в германски интерес още повече руско-английското съперничество [Canis, K. 2008, S. 200]. Затова и не толкова Бисмарк е в центъра на надеждите на княза за подобряване на безличните българо-германски отношения.

Той залага на друга карта: семейството на германския престолонаследник Фридрих Вилхелм, където отдавна е най-благоклонно приет⁸. През пролетта на 1883 г. князът се сгодява неофициално с втората дъщеря на бъдещия кайзер – Виктория. Наред с чувствата на двамата, движеща сила в този процес е съпругата на Фридрих: кронпринцеса Виктория, най-голямата дъщеря на английската кралица Виктория. Амбициозна и политически активна жена, тя се стреми да подготвя почвата за бъдещото управление на съпруга си. В основите на нейната политическа идеология по това време стоят засилването на либералните течения в Германия, сближението с Англия и съвместното противодействие на Русия. Така че сродяването с българския княз е част от нейния план. През август 1883 г. тя пише, че се подценява важноста да се подкрепи княжеството на Батенберг в опита да се измъкне от руската хватка и да се установи там германско влияние и бъдещ балкански блок срещу Русия. За известен период тя гради смели планове в които вижда трите си дъщери на престолите в България, Румъния и Гърция, а трите държави сближени в подкрепян от Германия и Англия съюз против Русия [Röhl, J. 1993, S. 524–525]. Английската кралица Виктория се включва в акцията на дъщеря си и през есента на 1883 г. изпраща таен емисар при сина на Бисмарк със съвет Германия да се намеси в българските дела в полза на княза. След получения отказ, в семейството на кронпринца решават да продължават да пазят годежа в тайна. В края на годината князът съобщава на приближените си, че официално ще поиска ръката на принцесата [Стоилов, К. 1996, 27.11.1883, с. 325–326].

През пролетта на 1884 г. новината за годежа на Александър се разчува. Сблъсъкът, който следва в Берлин, е наистина сериозен, тъй като цялата политическа линия на Фридрих Вилхелм и Виктория е в пълно противоречие с курса на Бисмарк. От една страна във вътрешно-политически план престолонаследникът и съпругата му опитват да организират либералната парламентарна опозиция срещу канцлера. А разминаването в полето на външната политика не може да бъде по-голямо: за Бисмарк основен приоритет остава чрез приятелство Русия да бъде държана далече от Франция, а не германско-английски антируски съюз. Знаещ отдавна за сватбените планове, криещи в себе си геополитически размествания в бъдеще, Бисмарк започва да противодейства. За него е съвсем ясно, че ходовете на българския владетел, при положение че се увенчават с успех, имат потенциал за много повече от просто един династически брак. В тях той с основание съзира опит за директно ангажиране на Берлин с българските въпроси. Пред кайзер Вилхелм I той описва негативите, които биха възникнали ако княз Александър бъде подкрепен. Според канцлера Германия ще загуби ценната си позиция на ненамеса на

⁸ Той е гост там още след завръщането си от Руско–турската война – [Батенберг, А. 1992, с. 106]. Година по-късно съпругата на престолонаследника Виктория вече го описва на английската кралица (майка ѝ) със суперлативи [Beck, B. 2016, S. 118].

Балканите, като за сметка на това си навлече постоянни конфликти с Русия, Австро–Унгария и Турция. Освен това германското правителство е твърде вероятно да бъде изправено пред принудителен избор или да изостави принцеса Виктория на произвола на съдбата в София, или да използва пари и власт в нейна защита [Bismarck. 1935, S. 297]. Бисмарк дори споменава за оставка ако бъде поставен пред свършен факт със сватбата на Александър и че ще изобличи в пресата кронпринцесата като проводник на чужди интереси [Holstein. 1957, pp. 142–143]. Не само заради политическите причини, които споделя, но и по династически съображения срещу сватбата се обявяват също кайзер Вилхелм и съпругата му Аугуста, които не могат да приемат неравностойния брак на внучката си с „натрапник“, издънка на морганитичен брак, че и с прапрадядо камериер [Röhl, J. 1993, S. 525–526].

Въпреки практически непреодолимата опозиция, Виктория действа активно и с нейно съдействие през май 1884 г. Александър решава да предприеме подготвяната от известно време акция и пристига в Берлин. От страна на престолонаследника му е оказан сърдечен прием, при който дори, пренебрегвайки изисканите от кайзера специално за случая протоколни забрани, на официалната вечеря Фридрих се държи демонстративно сърдечно с бъдещия си зет [Holstein. 1957, p. 144]. Но политически времето на визитата е неблагоприятно подбрано, тъй като малко преди нея Бисмарк е успял с големи усилия да уреди подновяването на договора между тримата императори и отношенията с Русия са стабилни. Канцлерът не желае да внася напрежение в тях, още повече, че смята руските претенции спрямо България за съвсем оправдани [Engelberg, E. 2014, S. 725–726].

За това и надеждите на българския княз за добър политически прием и германска подкрепа се разбиват в хладната реалност. Първо от страна на кайзер Вилхелм I той чува тежки лични упреци и студено обяснение, че заради България няма намерение да жертва отношенията си с Русия [България. 1993, док. 320, с. 432; Corti, E. 1920, S. 163–165]⁹. Още по-директен е Бисмарк, който направо заявява, че „Германия не се интересува от България, нашият интерес е: мир с Русия“. Като обявява, че кайзерът е против брака на внучката си, той дори внушава на Александър алтернативата или да се откаже от престола, като в такъв случай сватбата евентуално би била възможна, или да се „предаде на милостта или немилостта на Русия“ и да заеме антигерманска позиция, ако иска да остане владетел. Известен със своя директен език, бащата на „реалната политика“ изпраща сащисаният Александър със следния съвет: „Ще ви посъветвам да се ожените за православна милионерка, това ще закрепни положението Ви в България, защото в Ориента да управляваш значи да подкупваш, а парите са свързани с това.“ [Corti, E. 1920, S. 166–167].

След тази среща, разкрила пред Александър недоволството на германския канцлер от българските опити за освобождаване от руската опека, както и проруската политика на официален Берлин, отношенията между двамата са студени. Бисмарк все по-отчетливо вижда в българския монарх пречка на отношенията си с Русия, нарича го „политическа опасност“ и не вярва в неговото бъдеще като владетел [GP. Bd. 3, Dok. 636, S. 345–346]. Опитите на австро-унгарската дипломация да съдейства за разведряване между българския владетел и германския канцлер не дават никакъв резултат [Спирidonov, B. 1996, с. 72–73]. В същото време престолонаследникът е бесен от отношението към Александър, тъй като с право вижда в него бламиране и на самия себе си. Малко след визитата, на 22 юни 1884 г. Фридрих твърди, че след Берлинския конгрес британският премиер лорд Дизраели е посъветвал българския княз да пречи на руското проникване на Балканите, а в настоящия момент главната германска задача е да подкрепи българския княз срещу Русия [Röhl, J. 1993, S. 530–531]. От една страна думите му, плод на безсилен гняв, нямат значение за момента, но те придобиват тежест в контекста на това, какво може да се очаква, когато Фридрих стане германски кайзер.

⁹ Чувствайки се прескочен при сключването на годеща, кайзерът не засяга темата с княза, но го упреква за груб тон в писмата до Александър III и за дългове. Впоследствие Вилхелм I е сърдит на Александър, смятайки че само се чака смъртта му, за да се направи сватбата.

След тези събития плановете за сватба са замразени. Докато чака развитие, Александър продължава опитите си по закрепване на престола, като минава на заден план, оставяйки министър-председателя Каравелов, с когото отношенията стават все по-студени, да управлява. Но люлеенето между обнадеженост и отчаяние, както и мисълта за абдикация - постоянни спътници в колебливата му психологическа нагласа - не го напускат [Стоилов, К. 1996 Писмо от 25.06.1884, с. 343; 04.11.1884, с. 357; 15.01.1885, с. 368–369]. Усещането, че и Германия, и Австро–Унгария няма да го подкрепят става все по-отчетливо. През март 1885 г. най-после идва новина от Берлин, когато очевидно по желание на Бисмарк кайзер Вилхелм изпраща лично писмо на княза, в което го информира, че бракът с Виктория е невъзможен по династически и политически причини, но предлага да посредничи за сдобряване с руския цар в случай, че годежът се отмени. Под заплахата, че в противен случай Германия ще го изостави, Александър привидно се съгласява, но ясно заявява, че няма да бъде мним владетел и да пожертва независимостта на страната [Стоилов, К. 1996, с. 386–387; Holstein. 1957, pp. 171–172]. Скоро нещата тръгват в нова посока.

Положението на българския владетел остава трудно. При една относителна вътрешна стабилизация, но с работеща против него Русия и отказваща да го подкрепи Германия, настъпва голямото събитие, белязало върха в политическата му кариера: Съединението на Княжество България и Източна Румелия. Обявеното на 6 септември 1885 г. присъединяване на тези южнобългарски области е първа стъпка от българската национална програма и главна външнополитическа цел след Берлинския конгрес, разпокъсал на пет части българското етническо землище. Външната политика на България при управлението на Александър, а и след това, е насочена към преодоляване на това състояние. Като български патриот, но и пред алтернативата да абдикира, Александър не се поколебава да застане начело на съединителната акция въпреки съпротивата на Великите сили, сред които само Англия го подкрепя. Като войник по душа, той повежда и армията, когато България е нападната от Сърбия през ноември 1885 г. Тук е повратният момент в отношението на българите към княза им: в отблъскването на агресора и неговия разгром, при който българската армия бързо преминава в успешно контранастъпление на сръбска територия Александър е на предна линия. Той е на бойното поле при Сливница, обикаля сред войниците, на които лично вдъхва смелост с присъствие и думи [Max, P. 2002, с. 464–465]¹⁰. Дори и до този момент да е бил симпатичен на по-голямата част от населението, тежките политически борби и пристрастия на изминалите години безспорно са белязали образа му. Но при Съединението хората виждат българския княз там, където е неговото място: сред тях, в защита на народното дело.

Само по себе си актът на Съединението не е голяма изненада - все пак както стана дума тримата императори записват възможността за него в споразуменията помежду си. По-скоро изненадват момента и начина на прокламирането, които са неподходящи за най-заинтересованите сили: Русия губи все повече влиянието си в България и враждува с княза, а Австро–Унгария няма готовност да извърши гарантираната ѝ от договора между тримата императори в случай на българско съединение анексия на Босна и Херцеговина. Възникналата международна криза нарушава статуквото, чието запазване е в основата на германската балканска политика. Действията на Берлин се съсредоточават за пореден път в запазване на баланса в Съюза на тримата императори. „В целия въпрос трябва да внимаваме само за едно: предотвратяване на конфликт между Русия и Австрия. Всеки друг резултат за нас е приемлив“ [Canis, K. 1980, S. 146], отбелязва Херберт фон Бисмарк, син на канцлера и заместник държавен секретар на външното министерство. Затова и първото действие на Бисмарк е да препоръча и на двете страни взаимни консултации за разбирателство на основата на съществуващия договор. На 8 септември пред управляващия руската легация в Берлин граф Муравъв канцлерът прави две предложения: руският цар да възстанови чрез султана статуквото отпреди акта или да го при-

¹⁰ Проруските кръгове в София разпространяват друга противоположна версия [Орошаков, Х. Г. 2011, с. 284].

знае след договорка с Австро-Унгария. За Русия признаване на Съединението на базата на този договор обаче би означавало да се съгласи с предвиденото в него анексиране на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария, което за нея е неизгодно с оглед намалелото влияние в България [Съединението. 1989, док. 66 и 105; Золотухин, М. Ю. 1984, с. 47].

Събитията около Съединението и войната поставят българския въпрос в центъра на интересите на Великите сили. В особено трудно положение се оказва Бисмарк, чиято главна задача в тази ситуация е да се предотврати конфликт между Русия и Австро-Унгария, в името на което той прави всевъзможни политически шпaгати. По това време канцлерът вече открито определя българския княз като „английско протеже“, тъй като още от самото начало сватбеният проект не съвсем без основание буди съмненията му, че Лондон се опитва да засили позициите си в актуалните спорове с Русия като вкара и Германия в тях [Holstein. 1955, p. 136]. В действията си против Александър Бисмарк има ценен съюзник в лицето на сина на престолонаследника Вилхелм, изпитващ силна омраза и завист към княза, който още преди кризата съдейства на канцлера, най-вече чрез връзките си с руския двор¹¹.

Новото влошаване на отношенията с Франция отвлича в друга посока вниманието на германската дипломатия, чийто ръководители все повече си дават сметка за неблагоприятното си положение на посредник. Към това се добавя и необходимостта Бисмарк да трябва да се съобразява и с обстоятелството, че след победата в Сръбско-българската война княз Александър и обединена България започват да се радват на широка обществена популярност и симпатии в самата Германия [Canis, K. 2008, S. 241]. Ето защо канцлерът не приема разработения от граф Калноки в началото на годината специален меморандум, който предлага поредица инициативи в случай, че силите не се разберат за Съединението, като главната цел е да се намали общото напрежение [Todorowa, Z. 1965, S. 207–210]. Според Бисмарк обаче правилната тактика е да не се показва активност и така да се отвори възможност за ескалация на англо-руския спор около личността на българския княз. В същото време най-добрият път за излизане от кризата, заключава Бисмарк, е Александър да влезе в директни преговори със султана [Corti, E. 1920, S. 243–245]¹². „Изчакващото спокойствие, - поучава държавнически Бисмарк Виена, е по-трудно от бързото решение, но и по-полезно“ [Engelberg, E. 2014, S. 729]. Съветите от Берлин отново оказват влияние върху решенията на Балхаусплац, където надделява линията на външното министерство срещу тази на престолонаследника и австро-руската враждебност остава в обичайните дипломатически рамки. На практика войната разрешава изхода от ситуацията и с подписания в Цариград от 24 март 1886 г. Топханенски акт е намерена формулата за признаване на Съединението.

Огромният дипломатически и военен успех на съединистката акция носи широка обществена популярност на Александър и в Европа, но не довежда до стабилизиране на положението му. Русия открито работи за свалянето му от власт, а незаинтересоваността на Бисмарк прераства в омраза към българския владетел, в когото канцлерът вижда пречка за отношенията в Съюза на тримата императори. Вътре в България също е неспокойно, слухове за готвени атентати и сваляне на княза, както и за нова чуждестранна агресия и окупация трупат напрежение, предвещаващо буря. Винтилът е отворен, когато група офицери пленява Александър в двореца и го изпраща по река Дунав към руското пристанище в Реми. Превратът бързо изпада в политическа несъстоятелност. Енергичните действия на председателя на Народното събрание Стефан Стамболов в Търново, на майор Сава Муткуров в Пловдив и на майор Христо Попов в София водят до контрапреврат на националистическите сили, които, опасявайки се от руска

¹¹ Още през 1884 г. Вилхелм лично уверява руския цар, че сватба и подкрепа за Батенберг са изключени [Röhl, J. 1993, S. 438], а също настройва членове на семейството [Holstein. 1957, 06.06.1884, S. 153].

¹² В същото време още в началото на 1886 г. Бисмарк е известен за желанието на Петербург за сваляне на княз Александър. Канцлерът предлага да се търси схема с откупуване на дълговете на владетеля към руската банкова къща „Гюнцбург“ срещу доброволен отказ от престола, но това се оказва невъзможно [Hallgarten, G. W. F. 1963, S. 242–243].

окупация, издигат за свой лозунг „Има Батенберг, има България“. Успехът на тези кръгове е пълен и Александър бързо стъпва отново на българска земя като владетел.

Вестта за детронирането на Александър внася за пореден път напрежение в Берлин. Доволният Бисмарк обявява, че германските интереси не са засегнати от станалото и дори настоява и Австро-Унгария да направи същата декларация. Виена обаче отказва, но под натиск от Берлин не предприема и нищо в защита на княза [Canis, K. 2008, S. 169–170]. Вътрешно-политически обаче канцлерът е подложен на тежка критика за позицията си по отношение на България. След победите във войната популярността на Александър в германската преса е голяма, а Бисмарк е обвиняван в подчиняване пред Русия и в унищожаване на възможности за германския бизнес. На свой ред канцлерът организира вестникарска кампания срещу Батенберг, но, „ритайки падналият“, постига по-скоро обратен ефект [Engelberg, E. 2014, S. 736–737; Holstein. 1957, p. 298].

От своя страна Фридрих и Виктория продължават да подкрепят Александър. След детронацията престолонаследникът констатира, че „руските пари се оказаха по-силни от престола на княза-герой“, а съдбата на България е тъмна. Според кронпринцесата превръщането на страната в руска провинция ще подобри шансовете на Русия да завладее Проливите, да отслаби Австро-Унгария и в крайна сметка да се съюзи с Франция и тогава Германия ще съжалява, че не е подкрепила България. Тя крои големи планове за бъдещето на Александър като „идеален регент държавник, войник“, призван да окаже големи услуги на Германия [Röhl, J. 1993, S. 532–533; също S. 518]. Но повече от това двамата не могат да предприемат и остават в изчаквателната си позиция.

В същото време, завръщайки се триумфално в страната след контрапреврата, Александър има предпоставки отново да поеме държавното управление. Но у него е настъпила промяна. Изтормозен и преуморен психически и физически от преживяното, но и получил по семейна линия първи данни за липсата на подкрепа от германска страна, той си дава сметка, че при това фактическо положение оставането му в България без да се изглади напрежението с Русия е невъзможно. Към съмненията му се прибавят както най-голямото му лично разочарование, е именно участието на част от армията в детронацията, така и резервираното поведение на чуждестранните дипломатически представители. Преценявайки цялостната обстановка повече емоционално, отколкото рационално, той изпраща, без знанието на Стамболов и сподвижниците му, позорна телеграма до руския император, в която моли за съгласието му да остане на престола. Когато идва очакваният отрицателен отговор, Александър доброволно абдикира и напуска страната [Радев, С. 1990 б, с. 157–235].

В това негово действие, тълкувано често с право и като липса на решителност, има и известна доза политическа тактика: несъмнено той е таял надежда след като Фридрих стане кайзер да се завърне като владетел с протекцията на Германия. Когато през септември 1886 г. се прибира в Дармщат, той е напълно съкрушен и озлобен срещу политиката на Берлин. Отказът на кайзера дори да го приеме на аудиенция му действа съсипващо. В същото време в едно писмо до Вилхелм I. Бисмарк прави съсипващо обобщение на кариерата на сваления български владетел. Доколко канцлерът е бил държан в напрежение от цялата ситуация показват и почти расистките характеристики, с които той се нахвърля върху Александър след детронацията му. Той стига дотам да коментира, че неговата „полска кръв“ го е подтикнала веднъж „да се самонадцени и да си постави цели, които са неизпълними“, друг път да се „обезкуражава“ или пък да изпада в „странни промени на настроението според ситуацията“. Общата му оценка е, че „Батенбергът не беше държавник. Той не пасваше на трона“ [Parvev, I. 2010, S. 135–136]. Но името му продължава да е в центъра на политическия дебат в Европа. В края на годината сянката на Александър напълно е обсебила Бисмарк, който го вижда като кандидат на опозицията в Германия за канцлерския пост, способен да спечели парламентарно мнозинство [Holstein. 1957, p. 305]¹³. Ето защо и репресиите срещу Батенберг продължават: той е следен от тайната полиция, а името му е премахнато от ранглистата на германския офицерски корпус.

¹³ Последната надежда на Александър за ново политическо начало угасва, когато през 1888 г. неговият покровител Фридрих III. умира след само 99 дни като германски кайзер, поел короната вече

Седемгодишното управление на княз Александър I Български протича бурно. Това е било очаквано в условията на формираща се държавност, на намиране на работещ баланс между изпълнителната и законодателната власт, на трупане на политически опит, сред суровите и не-улегнали нрави на едно силно поляризирано общество, при силен натиск и интриги от страна на заинтересовани чужди държави. Надеждите на княза, че ще успее да форматира конституционната схема според своите виждания и с това да създаде рамка за едно равномерно и модерно политическо развитие и стопански напредък в полза на държавното развитие, се провалят. Критиците му изтъкват, че неговият приемник княз Фердинанд I е успял много по-добре да се вмести в съществуващата система, което показвало, че това е било възможно, както и че е го е превъзхождал по лични качества¹⁴. Не трябва обаче да се забравя, че новият княз прави това когато пътят на напасване на отношенията монарх-правителство-парламент е вече извървян, когато са минали първите седем години от развитието на младия държавен организъм. В това отношение Александър добре е отгъпнал пътя на своя приемник на престола, макар и с цената на една тежка неравномерност, далеч от желаната политическа стабилност.

Не по-голям успех има и опитът му да се утвърди като еманципиран самостоятелен владетел в системата на международните отношения, където лавирането между Русия и Австро-Унгария и надеждите към Германия завършват с отричането и на Петербург, и на Берлин от него. Това обаче е крайният резултат и до него не се стига заради нереалистичен избор в София. Виждайки, че остава без реална подкрепа от страна на някоя от Великите сили той се обръща към родината си, по начин, както това е направил румънския крал преди него. Както стана ясно Александър разчита за своя дипломатически завой на подкрепа от страна на германския престолонаследник и съпругата му. Въпросът е решен всъщност в Берлин, в борба между управляващото консервативно течение около Бисмарк и либералната опозиция около кронпринца.

Управлението му в България е бурно и превратно, с препъвания и залитания, но по същество успешно: по негово време са положени основите на бъдещото развитие на страната в различни сфери и най-вече - осъществено и военно защитено е Съединението. Събития, дали път и ново самочувствие на младата държава, която в следващите години успява да постигне забележителен възход. Принос за него има и княз Александър, напуснал българския престол не толкова заради свои грешки, колкото в резултат на борбата за баланс между Великите сили. Знаменателни за трагичността в отдадеността му към българското дело остават думите, казани пред хилядното множество на погребението на княза от министър-председателя Стефан Стамболов: „Нашето щастие стана твое страдание, нашето величие стана твой провал!“ [Мах, Р. 2002, с. 486]. Че и от дистанцията на времето, въпреки многото тежки катаклизми в историята си, българите запазват положителен спомена за своя пръв следосвобожденски владетел и неговата борба за независимост, е показателен факта, че и днес на негово име са кръстени улици и площади из цяла България, а той почива в центъра на столицата София: чест, неоказана на никой друг български владетел.

За неговия опонент княз Бисмарк цялата работа също не завършва добре. Макар и формално да е постигнал своята цел да помогне на руските опити да бъде отстранен Александър, канцлерът плаща тежката цена главния стълб на неговата външнополитическа концепция - баланса между Русия и Австро-Унгария - да бъде напълно подкопан. Недоволни са и двете държави, които обвиняват Бисмарк, че е взел прекалено активно страната на другия. През 1887 г. Съюзът на тримата императори е подновен още веднъж, но практически той вече е лишен от съдържание. Само три години по-късно Бисмарк слиза от сцената, а досегашният му курс е отречен. За Германия, България и Европа започва друг период.

неизлечимо болен, а новият кайзер Вилхелм II е стар противник на Александър [Beck, B. 2016, S. 124–130].

¹⁴ Вж. например в това отношение послесловът на Илчо Димитров при [Радев, С. 1990 а, с. 778–779]; също [Стоянович, П. 2021, с. 152–155].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES**Извори / Sources**

Батенберг, А. 1992 – Александър Батенберг. Дневник. София, 1992. [Alexander Battenberg. Dnevnik. Sofia, 1992.]

България. 1993 – България в австро–унгарските дипломатически документи 1879–1885. Т. 1. София, 1993. [Bulgaria v avstro-ungarskite diplomaticheski dokumenti 1879–1885. T. 1. Sofia, 1993.]

Външната политика. 1978 – Външната политика на България. Документи и материали. Том първи 1879–1886. София, 1978 [Vanshnata politika na Bulgaria. Dokumenti i materialii. Tom parvi 1879–1886. Sofia, 1978.]

Стоилов, К. 1996 – Константин Стоилов. Дневник. Част I. София, 1996. [Konstantin Stoilov. Dnevnik. Chast I. Sofia, 1996.]

Съединението. 1989 – Съединението на Северна и Южна България и сръбско–българската война. Дипломатически документи 1885–1886 г. София, 1989. [Saedinienieto na Severna i Yuzhna Bulgaria i srabsko–balgarskata voyna. Diplomaticheski dokumenti 1885–1886 g. Sofia, 1989.]

Otto von Bismarck. 2008 – Otto von Bismarck. Gesammelte Werke. Neue Friedrichruher Ausgabe. Abteilung III: 1871–1898, Schriften. Band 3: 1877–1878. Paderborn, 2008.

Bismarck. 1935 – Bismarck. Die gesammelten Werke. Politische Schriften. Bd. 6c. 1871 bis 1890. Berlin, 1935.

GP. Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Berlin 1922–1927, Bd. 2, 3 und 9.

Holstein. 1955 – The Holstein Papers. Vol. 1, Memoirs and political observations. Cambridge 1955.

Holstein. 1957 – The Holstein Papers. Vol. II, Diaries. Cambridge 1957.

Публикации / Publications

Гешева, Й. 2002 – Йорданка Гешева. Монархическата идея при управлението на княз Александър I (1879–1886). – Исторически преглед, 2002, № 1–2. [Yordanka Gesheva. Monarhicheskata ideya pri upravlenieto na knyaz Aleksandar I (1879–1886). – Istoricheski pregled, 2002, № 1–2.]

Гешева, Й. 2013 – Йорданка Гешева. За отношението на консерваторите към княз Александър I. – В: Гешева, Й. Консерваторите, партията, личностите, и изграждане на българската държава (1879–1886 г.). София, 2013, 315–341. [Yordanka Gesheva. Za otnoshenieto na konservatorite kam knyaz Aleksandar I. – V: Gesheva, Y. Konservatorite, partiyata, lichnostite, i izgrazhdane na balgarskata darzhava (1879–1886 g.). Sofia, 2013, 315–341.]

Димитров, И. 1972 – Илчо Димитров. Князът, конституцията и народът. София, 1972. [Ilcho Dimitrov. Knyazat, konstitutsiyata i narodat. Sofia, 1972.]

Золотухин, М. Ю. 1984 – Михаил Ю. Золотухин. Болгарский кризис 1885–1886 гг. и крах австро–руско–германского союза. – Вопросы истории. 1984, № 4. [Mihail Yu. Zolotuhin. Bolgarskiy krizis 1885–1886 gg. i krah avstro–russko–germanskogo soyuza. – Voprosi istorii. 1984, № 4.]

Лалков, М. 1993 – Милчо Лалков. България в балканската политика на Австро–Унгария 1878–1903. София, 1993. [Milcho Lalkov. Bulgaria v balkanskata politika na Avstro–Ungaria 1878–1903. Sofia, 1993.]

Лалков, М. 1996 – Милчо Лалков. Княз Александър I Български – между амбицията и разочарованието. – В: Българските ханове и царе. Велико Търново, 1996. [Milcho Lalkov. Knyaz Aleksandar I Balgarski – mezhdu ambitsiyata i razocharovanieto. – V: Balgarskite hanove i tsare. Veliko Tarnovo, 1996.]

Мах, Р. 2002 – Рихард фон Мах. Балкански работи. Произведения. София, 2002. [Richard von Mach. Balkanski raboti. Proizvedenia. Sofia, 2002.]

Орошаков, Х. Г. 2011 – Харалампи Г. Орошаков. Аферата „Батенберг“. София, 2011. [Haralampi G. Oroshakov. Aferata „Batenberg“. Sofia, 2011.]

Палангурски, М. 2013 – Милко Палангурски. Нова история на България. Част I. Княжеството, София, 2013. [Milko Palangurski. Nova istoria na Bulgaria. Chast I. Knyazhestvoto, Sofia, 2013.]

Пантев, А. 1993 – Андрей Пантев. Голямото начало на малкото княжество. – В: История на България. София, 1993. [Andrey Pantev. Golyamoto nachalo na malkoto knyazhestvo. – V: Istoria na Bulgaria. Sofia, 1993.]

Пантев, А. 2015 – Андрей Пантев. „Детето на Европа“ в български изпитания. Княз Александър Батенберг (1879–1886). – В: Българските ханове и царе. Велико Търново, 2015. [Andrey Pantev. „Deteto na Evropa“ v balgarski izpitania. Knyaz Aleksandar Batenberg (1879–1886). – V: Balgarskite hanove i tsare. Veliko Tarnovo, 2015.]

Радев, С. 1990 а – Симеон Радев. Строителите на съвременна България. Том първи: Царуването на кн. Александра 1879–1886. София, 1990. [Simeon Radev. Stroitelite na savremenna Bulgaria. Tom parvi: Tsaruvaneto na kn. Aleksandra 1879–1886. Sofia, 1990.]

Радев, С. 1990 б – Симеон Радев. Строителите на съвременна България. Том втори: Регентството. София, 1990. [Simeon Radev. Stroitelite na savremenna Bulgaria. Tom втори: Regentstvoto. Sofia, 1990.]

Спирidonov, В. 1996 – Валентин Спиридонов. Бисмарк и българският династичен въпрос 1879–1886 г. – Епохи, 1996, № 3, 65–82. [Valentin Spiridonov. Bismarck i balgarskiyat dinastichen vapros 1879–1886 g. – Epochi, 1996, № 3, 65–82.]

Стателова, Е., Попов, Р., Танкова, В. 1994 – Елена Стателова, Радослав Попов, Василка Танкова. История на българската дипломатия 1879–1913 г. София, 1994. [Elena Statelova, Radoslav Popov, Vasilka Tankova. Istoria na balgarskata diplomatsia 1879–1913 g. Sofia, 1994.]

Стателова, Е., Грънчаров, С. 1999 – Елена Стателова, Стойчо Грънчаров. История на нова България 1878–1944. София, 1999. [Elena Statelova, Stoycho Grancharov. Istoria na nova Bulgaria 1878–1944. Sofia, 1999.]

Стателова, Е., Танкова, В. 2001 – Елена Стателова, Василка Танкова. Константин Стоилов в политическия живот на България. София, 2001. [Elena Statelova, Vasilka Tankova. Konstantin Stoilov v politicheskia zhivot na Bulgaria. Sofia, 2001.]

Стоянович, П. 2021 – Петър Стоянович. Пътят към София. Произход, образование и мотивация на принц Фердинанд Сакс-Кобургски и Готски за мисията в България. 2021. [Petar Stoyanovich. Patyat kam Sofia. Proizhod, obrazovanie i motivatsia na prints Ferdinand Saks-Koburgski i Gotski za misiyata v Bulgaria. 2021.]

Тодоров, Г. 1991 – Горан Тодоров. Временно отменяне и възстановяване на конституцията в княжество България (1881–1883). София, 1991 [Goran Todorov. Vremenno otmenyane i vazstanovyavane na konstitutsiyata v knyazhestvo Bulgaria (1881–1883). Sofia, 1991.]

Тодорова, Ц. 1981 – Цветана Тодорова. Бисмарк по „българския въпрос“ (1879–1981). – В: Българско-германски отношения и връзки. Т. III. София, 1981, 85–123. [Tsvetana Todorova. Bismarck po „balgarskia vapros“ (1879–1981). – V: Balgarsko-germanski otnoshenia i vrazki. Т. III. Sofia, 1981, 85–12.]

Тодорова, Ц., Вачков, Д., Иванов, М. 2009 – Цветана Тодорова, Даниел Вачков, Мартин Иванов. История на външния държавен дълг на България (1878–1990 г.). Първа част – Драматичното начало (1878–1918 г.). София, 2009. [Tsvetana Todorova, Daniel Vachkov, Martin Ivanov. Istoria na vanshnia darzhaven dalg na Bulgaria (1878–1990 g.). Parva chast – Dramatichnoto nachalo (1878–1918 g.). Sofia, 2009.]

Цветков, П. С. 1996 – Пламен С. Цветков. България и Балканите. Том втори: Съвременна България. София, 1996. [Plamen S. Tsvetkov. Bulgaria i Balkanite. Tom втори: Savremenna Bulgaria. Sofia, 1996.]

Beck, В. 2016 – В. Beck. Wilhelm II. und seine Geschwister. Regensburg, 2016 (ebook)

Canis, К. 1980 – К. Canis. Bismarck und Waldersee: die außenpolitischen Krisenerscheinungen und das Verhalten des Generalstabes 1882 bis 1890. Berlin, 1980.

Canis, К. 2008 – К. Canis. Bismarcks Außenpolitik 1870–1890. Aufstieg und Gefährdung. Paderborn [u.a.], 2008.

Canis, К. 2016 – К. Canis. Die bedrängte Großmacht. Österreich–Ungarn und das europäische Mächtesystem 1866/67–1914. Paderborn, 2016.

Corti, Е. 1920 – Е. Corti. Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit den Zaren und Bismarck. Wien, 1920.

Corti, Е. 1950 – Е. Corti. Leben und Liebe Alexanders von Battenberg. Graz, 1950.

Engelberg, Е. 2014 – Е. Engelberg. Bismarck. Sturm über Europa. Biographie. München, 2014.

Golowine, A.F. 1896 – А. F. Golowine. Fürst Alexander I. von Bulgarien (1879–1886). Wien, 1896.

Hajek, А. 1939 – А. Hajek. Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten. München, 1939.

Hallgarten, G.W.F. 1963 – G.W.F. Hallgarten. Imperialismus vor 1914. Die soziologischen Grundlagen der Außenpolitik europäischer Großmächte vor dem Ersten Weltkrieg. München, 1963, Bd. 2.

Klaeber, H. 1904 – H. Klaeber. Fürst Alexander I. von Bulgarien. Ein Lebensbild. Dresden 1904.

Koch, A. 1887 – A. Koch. Fürst Alexander von Battenberg. Mitteilungen aus seinem Leben und seiner Regierung nach persönlichen Erinnerungen. Darmstadt 1887.

Opfer, B. 2003 – B. Opfer. Alexander v. Battenberg und die Anfänge des Bulgarischen Fürstentums (1878–1886). – In: Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte (ZHG) Band 108 (2003), 202–204.

Parvev, I. 2010 – I. Parvev. Ein Kind, das nervt. Bulgarien in der Politik Bismarcks 1878–1887. – In: Mark Arenhövel, Maja Razbojnikova-Frateva, Hans-Gerd Winte (Hrsg.) Kulturtransfer und Kulturkonflikt. Dresden 2010, 123–140.

Röhl, J. 1993 – J. Röhl. Wilhelm II. Die Jugend des Kaisers, 1859–1888. München, 1993.

Todorowa, Z. 1965 – Z. Todorowa. Über die Politik Österreich–Ungarns gegenüber Bulgarien (1878–1912). – In: F. Klein (Hrsg.) Österreich–Ungarn in der Weltpolitik 1900–1918. Berlin, 1965.